

KSZTAŁTOWANIE SIĘ POCZUCIA WŁASNEJ WARTOŚCI U DZIECI W ŚWIETLE TEORII SYSTEMÓW RODZINNYCH DAVIDA FIELDA

TOMASZ SZTAJERWALD¹

Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Warszawsko-Praskiej

Poczucie własnej wartości jest uważane za jeden z najważniejszych i najbardziej podstawowych konstruktów osobowościowych człowieka, na co zwracają uwagę psychologowie, zarówno teoretycy, jak i praktycy²; stanowi ono bowiem jeden z tych wymiarów ludzkiego zachowania, które są istotne praktycznie w każdym stadium ludzkiego życia – od dzieciństwa aż do

¹ Tomasz Sztajerwald – doktor psychologii (2020, Instytut Psychologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa); rektor Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Warszawsko-Praskiej; wykładowca przedmiotów psychologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Warszawsko-Praskiej, Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym w Warszawie oraz w Akademii Katolickiej w Warszawie; prezbiter diecezji warszawsko-praskiej. ORCID: 0000-0003-4913-7481.

² Por. A. ZBONIKOWSKI, *Poczucie własnej wartości dziecka z ograniczeniami w rozwoju*, „Pedagogika Rodziny” 1, (2011), 3-4, 59-68; N. BRANDEN, *Sześć filarów poczucia własnej wartości*, tłum. H. DĄBROWSKA, Łódź 2003; L. NIEBRZYDOWSKI, *Psychologia wychowawcza i społeczna*, Zielona Góra 1995.

późnej starości, w dużym stopniu warunkując funkcjonowanie danej osoby³. Jest ono konstruktem, od którego zależy między innymi harmonijny rozwój osobowości, kształtowanie się prawidłowych relacji społecznych i postaw interpersonalnych oraz działania społeczne i zawodowe jednostki, a także sposoby myślenia i reagowania emocjonalnego⁴. Poczucie własnej wartości można określić jako swego rodzaju sposób widzenia siebie przez pryzmat tego, jaką wartość jednostka stanowi dla siebie samej⁵; jest uogólnioną oceną osoby, wyraża jej postawę wobec samej siebie⁶. Wysokie bądź adekwatne poczucie własnej wartości odpowiada wysokiej ogólnej pozytywnej ocenie siebie samego; *per analogiam* – niskie poczucie własnej wartości odpowiada niskiej ogólnej pozytywnej ocenie samego siebie.

Budowanie poczucia własnej wartości jest długim procesem. Przez wiele lat uważano, że jest ono właściwie niezmiennie, niezależnie od etapu życia jednostki⁷. Jednakże badania longitudinalne przeprowadzone w ostatnich dwóch dekadach wskazują na to, że poczucie własnej wartości kształtuje się przez cały okres życia człowieka (teoria *life-span development*)⁸, choć z różną dynamiką, w zależności od etapu rozwojowego. Zwykle jest ono wysokie w okresie dzieciństwa, będącego czasem, w którym dziecko postrzega siebie w sposób nierealistycznie pozytywny oraz z reguły doświadcza wielu pozytywnych informacji zwrotnych z otaczającego je środowiska⁹. W okresie dojrzewania młody człowiek często doświadcza przejściowego spadku swo-

³ C. MRUK, *Self-Esteem Research, Theory, and Practice. Toward a Positive Psychology of Self-Esteem*, New York 2006.

⁴ A. GÓRALEWSKA-SŁOŃSKA, *Poczucie własnej wartości jako potencjał jednostki*, „Polskie Towarzystwo Profesjologiczne” 2 (2011), 97-112.

⁵ R.F. BAUMEISTER, J.D. CAMPBELL, J.I. KRUEGER, K.D. VOHS, *Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles?*, „Psychological Science in the Public Interest” 4 (2003), 1, 1-44.

⁶ A. STRZESZEWSKA, *System rodziny pochodzenia a poczucie własnej wartości i oczekiwania od małżeństwa u młodych dorosłych*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 3 (2014), 19, 105-128.

⁷ U. ORTH, Y.E. EROL, E.C. LUCIANO, *Development of self-esteem from age 4 to 94 years: a meta-analysis of longitudinal studies*, „Psychological Bulletin” 144 (2018), 10, 1045-1080 (szczególnie s. 1045).

⁸ Na temat *life-span development* zob. *Life-Span Developmental Psychology. Personality and Socialization*, red. P.B. BALTES, K. WAREN SCHAIE, Orlando 1973.

⁹ N.E. HELWIG, M.R. RUPRECHT, *Age, gender, and self-esteem: a sociocultural look through a nonparametric lens*, „Archives of Scientific Psychology” 5 (2017), 1, 19-31.

jego poczucia własnej wartości, co związane jest między innymi ze zmianami biologicznymi, jakie zachodzą w jego organizmie w tym okresie. Dzieje się to również z powodu konfrontacji z wymogami stawianymi przez środowisko, niekiedy także z negatywnymi informacjami na temat swojej osoby, pochodzącymi od rówieśników lub osób znaczących¹⁰. Okres pomiędzy adolescencją aż do wieku średniej dorosłości charakteryzuje się często wzrostem poczucia własnej wartości, które osiąga swój szczyt pomiędzy 50. a 60. rokiem życia¹¹. W okresie starości poczucie własnej wartości niejednokrotnie spada, co może wiązać się ze zmianami biologicznymi w organizmie oraz ze zmianą statusu społecznego danej osoby¹².

Rodzina jako pierwsze środowisko wychowawcze zdecydowanej większości osób jest jednocześnie miejscem, w którym tworzą się zręby poczucia własnej wartości. Dziecko w toku rozwoju zaczyna przyjmować i grupować docierające do niego informacje o sobie samym; pomaga mu to w wyodrębnianiu się ze świata i doświadczaniu tego, że jest indywidualną osobą. To wyodrębnianie się ze świata i zdobywanie wiedzy o sobie samym dokonuje się w znacznej mierze poprzez relacje interpersonalne. W pierwszych latach życia dziecka relacje te są tworzone przede wszystkim z rodzicami i domownikami i to właśnie w rodzinie dziecko otrzymuje wiele informacji związanych z jego osobą¹³. W późniejszych latach dostarcza ich także grupa rówieśnicza, jak również szeroko pojęte społeczeństwo. Dziecko ma możliwość dokonywania porównań z rówieśnikami czy innymi ludźmi, tak więc środowisko jest jednocześnie źródłem wiedzy i oceny własnych zdolności i właściwości¹⁴.

¹⁰ Ibidem, 20.

¹¹ Zob. HELWIG, RUPRECHT, *Age, gender, and self-esteem*; ORTH, EROL, LUCIANO, *Development of self-esteem*.

¹² Zob. F.R. MOGONEA, F. MOGONEA, *The role of the family in building adolescent's self-esteem*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences”, 127 (2013) 189-193; HELWIG, RUPRECHT, *Age, gender, and self-esteem*.

¹³ Zob. M. RYŚ, *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” 3 (1998), 65-74. Maria Ryś należy do grona polskich psychologów zajmujących się zagadnieniem rodziny oraz dysfunkcjami w niej występującymi. Jest autorką kilkunastu metod, badających m.in. systemy rodzin pochodzenia. W swoich publikacjach opisuje m.in. zależności między systemami rodzin pochodzenia a kształtowaniem się poczucia własnej wartości oraz odporności psychicznej.

¹⁴ Zdaniem Reykowskiego dziecko, zbierając z różnych źródeł informacje o sobie i świecie, gromadzi je także w formie oczekiwań. Są to uporządkowane grupy danych

Badania wykazują, że istnieje zależność między rodziną, w jakiej wychowuje się dana osoba, a kształtowaniem się przeświadczenia o sobie, składającego się na samoświadomość człowieka. Wzrastanie w warunkach, w których rodzice prezentują wobec dziecka niespójne postawy, są nadmiernie wymagający, ochraniający bądź odrzucający, mogą skutkować tym, że dziecku trudno będzie poznawać własne możliwości, a przez to zdobywać wiedzę o sobie i w ten sposób budować adekwatne poczucie własnej wartości. Niekiedy może to wprost prowadzić do zafałszowania samowiedzy, jaką posiada jednostka¹⁵.

Celem niniejszego artykułu jest przyjrzenie się zależnościom pomiędzy rodziną pochodzenia danej osoby a kształtowaniem się osobowości dziecka ze szczególnym uwzględnieniem poczucia własnej wartości. Przydatna do tego może być teoria systemowego ujęcia rodziny, wedle której rodzinę traktuje się jako pewien złożony system, w którym zachodzące interakcje oddziałują na poszczególnych jego członków. Jedną z takich teorii jest systemowe ujęcie rodziny według Davida Fielda, które będzie stanowiło podstawę naszych rozważań.

Różne systemy rodzinne według teorii Davida Fielda

Aby lepiej zrozumieć zależności zachodzące pomiędzy rodziną pochodzenia człowieka a jego rozwojem, w tym przypadku szczególnie rozwojem poczucia własnej wartości, należy podkreślić, że każda rodzina, niezależnie od tego, z ilu składa się osób czy na jakim etapie rozwoju się znajduje, po-

umożliwiających przewidywanie informacji, które dopiero będą miały miejsce. Jeśli chodzi o oczekiwania dotyczące swojej osoby, przyjmują one dwie formy: niezwerbalizowanych przeświadczeń o sobie (o swoich możliwościach, cechach, wyglądzie itp.) oraz świadomych opinii funkcjonujących jako zwerbalizowane. W pierwszych latach życia dziecka występują głównie niezwerbalizowane przeświadczenia, które definiuje się *poczuciem własnego ja*, w okresie dorastania zaś i w późniejszych latach pojawiają się także zwerbalizowane opinie, które składają się na *świadome ja* – J. REYKOWSKI, „*Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie*”, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3 (1970), 45-58 (szczególnie s. 47). Zob. także A. BRZEZIŃSKA, *Struktura obrazu własnej osoby i jej wpływ na zachowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3 (1973), 87-97.

¹⁵ J. ŚLIWAŁ, E. PYTKA-RECK, *Samoświadomość a postawy rodzicielskie*, w: *Rodzina w świetle psychologii pastoralnej*, red. B.J. SOIŃSKI, Łódź 2007, 79-93.

siada zwykle pewną określoną strukturę. Strukturalne właściwości rodziny nie pozostają bez wpływu na wzorce interakcji zachodzące pomiędzy jej członkami. Wzorce i interakcje z kolei układają się w pewne konfiguracje, charakterystyczne dla wszystkich złożonych systemów. Zatem aby zrozumieć funkcjonowanie rodziny i jej oddziaływanie na człowieka, często do jej opisu stosuje się prawa rządzące systemami¹⁶. Takie ujęcie w psychologii rodziny nazywa się podejściem systemowym. Pozwoliło ono na wyodrębnienie kilku typologii systemów rodzinnych, wśród których w literaturze psychologicznej najczęściej spotykane są: typologie systemów rodzinnych Salvadora Minuchina¹⁷, model kołowy Olsona¹⁸, model systemowy Beaversa¹⁹ czy typologia rodzin Davida Fielda²⁰. Na potrzeby tego artykułu zależności między systemem rodziny pochodzenia a kształtowaniem się poczucia własnej wartości będą opisywane na podstawie typologii D. Fielda. Jego teoria bazuje na założeniu, że w każdym systemie rodzinnym istnieje granica między podsystemami wchodzącymi w skład systemu głównego; najczęściej

¹⁶ Podejście systemowe ma swój początek w ogólnej teorii systemów Ludwiga von Bertalanffy'ego. W swojej książce *General system theory* wyszedł on od założenia, że świat składa się z systemów pozostających ze sobą w interakcji i hierarchicznie uporządkowanych. Spostrzeżenie austriackiego biologa niosło z sobą konkretne implikacje. Naukowiec zwracał uwagę na to, że badając różne zjawiska, nie można rozwiązywać dotyczących ich zagadnień w izolacji, gdyż są one zwykle ze sobą połączone w pewne całości, większe jednostki systemowe – L. BERTALANFFY, *General System Theory. Foundations, Development, Applications*, New York 1968, 31. Podejście to, pozwalające spojrzeć na różne zagadnienia z metapoziomu, zostało następnie zaadaptowane w różnych dziedzinach nauki – por. L. SKYTTNER, *General Systems Theory. Problems, perspectives, practice*, Singapore 2005. Przyjęto je także w psychologii, między innymi w psychologii rodziny – por. M. BRAUN-GAŁKOWSKA, *Metody poznawania systemu rodzinnego*, Lublin 2002; *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. DE BARBARO, Kraków 1999; M. RADOCHOŃSKI, *Wybrane zagadnienia psychopatologii w ujęciu systemowej koncepcji rodziny*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 10 (1998), 91-109.

¹⁷ S. MINUCHIN, *Families and Family Therapy*, Cambridge 1974.

¹⁸ D.H. OLSON, C.S. RUSSELL, D.H. SPRENKLE, *Circumplex Model: Systematic Assesment and Treatement of Families*, New York 1989; D.H. OLSON, *Circumplex Model of Marital and Family Systems: Assesing Family Functioning*, w: *Normal Family Processes*, red. F. WALSH, New York 1993, 104-137.

¹⁹ W.R. BEAVERS, R.B. HAMPSON, *Measuring family competence: The Beavers systems model*, w: *Normal Family Processes*, 73-103.

²⁰ D. FIELD, *Osobowości rodzinne. Zrozumienie korzeni swojej osobowości kluczem do zrozumienia siebie i innych*, tłum. Z. KOŚCIUK, Warszawa 1999.

są to podsystemy rodziców i dzieci. Rodzaj tej granicy warunkuje rodzaj systemu oraz relacje, jakie zachodzą między członkami rodziny²¹. Teoria ta pozwala na całościowe spojrzenie na problematykę systemu rodzinnego oraz na ukazanie zależności pomiędzy systemem rodzinnym a kształtowaniem się osobowości jednostki, stąd wydaje się odpowiednia do przedstawienia zagadnienia omawianego w artykule.

Zdaniem Fielda system rodzinny składa się zwykle z kilku podsystemów jednostkowych. Każdy z nich tworzy członek rodziny niezależnie od szerszego systemu, do którego należy. Podsystem małżonków/rodziców jest podstawą zdrowego funkcjonowania rodziny, gdyż to od nich zależy sposób sprawowania władzy w rodzinie i zaspokajania potrzeb emocjonalnych i materialnych pozostałych członków rodziny²².

Według Fielda między podsystemem rodziców a podsystemem dzieci istnieje granica, której przepuszczalność decyduje o tym, jaki typ będzie stanowić badana rodzina. To właśnie granice między podsystemami są podstawą do wyodrębnienia typów rodzin – chaotycznej, władzy, prawidłowej, nadopiekuńczej oraz uwikłanej²³. W systemie rodziny chaotycznej granica jest zbyt sztywna, w systemie rodziny władzy – przepuszczalna tylko w jednym kierunku: od rodziców, wymagających przede wszystkim posłuszeństwa, do dzieci. Rodziny nadopiekuńcze cechuje granica zbyt elastyczna, w przypadku rodziny uwikłanej mamy zaś do czynienia z brakiem wyraźnych granic, co powoduje powstawanie splątanych, niewłaściwych relacji między rodzicami a dziećmi²⁴. Rodzinę mającą prawidłowy układ granic Field nazywa rodziną związków²⁵. Dzieci, poprzez przynależność do systemu rodzinnego, kształtują obraz siebie, uczą się odpowiedzialności, afirmacji wartości oraz wzorców relacyjnych. Przez asymilację i modyfikację środowiska, które otacza rodzinę, każdy jej członek może się rozwijać. Rodzice poprzez swoje działania i wychowanie mogą pomóc dziecku w przystosowaniu się do dorosłego życia w taki sposób, aby mogło ono nabyć sprawności niezbędne do

²¹ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 22-29.

²² M. RYŚ, *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, Warszawa 2001.

²³ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 27.

²⁴ Ibidem. Zob. także RYŚ, *Systemy rodzinne*; J. WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej w percepcji samotnych matek*, „Horyzonty Psychologii” 6 (2016), 45-73.

²⁵ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 30-41.

prawidłowego funkcjonowania w późniejszych latach. Ponadto mogą oni stymulować rozwój dzieci i nauczyć je w zrównoważony sposób realizować jedno z fundamentalnych potrzeb, jakimi są potrzeba indywidualności oraz relacji z innymi ludźmi²⁶.

Zdaniem Fielda do zbyt dużego podkreślania potrzeby indywidualności u dziecka predysponuje wychowywanie się w rodzinie chaotycznej i władzy, do zbyt słabego zaś rozwoju indywidualności predysponuje wzrastanie w rodzinie nadopiekuńczej i uwikłanej. Poniżej zostaną bardziej szczegółowo opisane poszczególne systemy rodzinne.

a. Rodzina chaotyczna

Rodzina chaotyczna jest źle zorganizowana i rozdarta²⁷. Członkowie rodziny chaotycznej nie są sobie bliscy emocjonalnie. Brakuje wrażliwości na dzieci oraz ich potrzeby, nie istnieją bliższe związki między nimi a rodzicami. Brakuje w niej więzi łączącej członków rodziny ze sobą. Małżeństwo w rodzinie chaotycznej cechuje brak miłości między partnerami; częste są kłótnie między małżonkami²⁸. Styl rodzicielski cechuje brak konsekwencji. Rodzice często kierują się nastrojami, co przejawia się szczególnie w niekonsekwentnym stosowaniu środków dyscyplinujących – często zbyt surowych w stosunku do przewinienia. Kara ma często nie tylko charakter punitivny, ale także ma na celu poniżenie dziecka. Władzę nad dziećmi niejednokrotnie egzekwuje się, używając przemocy²⁹.

Dynamikę życia rodzinnego charakteryzuje życie członków rodziny niejako obok siebie. Z powodu braku stabilizacji emocjonalnej i niepewnych stosunków z rodzicami dzieci w takiej rodzinie unikają zapraszania do domu swoich rówieśników. Członkowie rodziny chaotycznej często nie mają dobrych relacji ze światem zewnętrznym, są nieufni wobec innych i nie są skłonni do współpracy.

Dorastające w takiej rodzinie dzieci zwykle opuszczają rodzinę przedwcześnie, nie rozwiązując powstałych na tle relacji z rodzicami konflik-

²⁶ Ibidem, 24.

²⁷ Ibidem, 69-78. Zob. także RYŚ, *Systemy rodzinne*.

²⁸ RYŚ, *Systemy rodzinne*.

²⁹ Ibidem. Zob. także FIELD, *Osobowości rodzinne*, 74.

tów. Do domu rodzicielskiego wracają zwykle z poczucia obowiązku, bez emocjonalnego zaangażowania. Funkcjonując już jako dorośli, osoby wychowane w systemie chaotycznym przejawiają zwykle dość wysoki stopień autonomii, jednak mają równocześnie wiele problemów w relacjach interpersonalnych i silną potrzebę kontroli innych, a także cechuje je nieumiejętność zaufania drugiej osobie³⁰.

b. Rodzina władzy

W systemie rodziny władzy zauważalna jest wyraźna struktura. Wyodrębnia się zwykle głowa rodziny (najczęściej ojciec), drugi współmałżonek pełni niejako funkcję pomocniczą. W tym systemie rodzinnym istnieją jasno określone oczekiwania wobec każdego z jego członków; rodzina taka przedkłada zasady ponad stosunki międzyludzkie. Dzieci znajdują się pod silną władzą rodziców, mają jasno określone obowiązki domowe i zadania, które stają się często jedyną płaszczyzną relacji. Jeśli w tej rodzinie istnieje miłość, to wyraża się ona poprzez właściwe wypełnianie swoich zadań. Dzieci zwykle odczuwają małe zainteresowanie ze strony rodziców, a granica jest przepuszczalna w jednym kierunku – od rodziców do dzieci. Komunikacja służy przekazywaniu nakazów i poleceń³¹.

Związek małżeński w systemie rodziny władzy cechuje zwykle klarowny i sztywny podział ról. Styl życia małżonków cechuje surowość. Oboje zwykle dobrze wypełniają swoje obowiązki, ale brak jest widocznych oznak miłości między nimi³².

Styl rodzicielski zdominowany jest przez system praw, nakazów i zakazów, jakie należy wdrożyć w wychowaniu dzieci. Rodzice często są skoncentrowani na wypełnianiu przez dzieci obowiązków, na stawianiu wymagań oraz krytykowaniu, jeśli coś nie jest wykonane według ich założeń. Oczekiwania rodziców są wysokie. Brak jest tolerancji dla błędów dziecka. Rodzice rzadko udzielają dziecku wskazówek, jak wykonać dane zadanie. Nie chwalać dzieci, uważając ich osiągnięcia i postępy za coś oczywistego,

³⁰ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 77-78; RYŚ, *Systemy rodzinne*.

³¹ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 44.

³² M. RYŚ, *Odporność psychiczna osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa 2016, 27.

często krytykując i koncentrując się na tym, że dane zadanie można było wykonać lepiej. Zwykle dziecko odczytuje to jako brak akceptacji z ich strony, a taki sposób postępowania rodzica utrwała w dziecku przekonanie, że miłość i akceptację można osiągnąć tylko poprzez jak najlepsze wykonywanie swoich obowiązków.

Dynamikę życia rodzinnego charakteryzuje brak umiejętności słuchania siebie nawzajem oraz działanie zadaniowe³³.

System rodziny władzy cechować może swoista dwoistość życia niektórych jej członków, przede wszystkim dzieci. Z tego powodu, że niepowodzenie lub porażka mogą być surowo karane, dzieci niekiedy uciekają się do kłamstwa, aby ukryć sytuacje, za które może spotkać je kara. W stosunku do świata zewnętrznego rodzina władzy nie odczuwa potrzeby dostosowywania się do otoczenia, często członków takiej rodziny cechują władczość i próby dominacji nad innymi.

Dzieci dorastające w rodzinie władzy również starają się dość szybko opuścić dom, wycofując się z relacji rodzinnych³⁴. Robią to także często dlatego, że pragną udowodnić, iż potrafią sobie radzić same. Zdarza się, że wchodzą w związek z osobą bardziej zorientowaną na relacje międzyludzkie, jednak mając silną potrzebę indywidualności, niejednokrotnie z trudem wchodzą w bliższe, intymne relacje.

c. Rodzina nadopiekuńcza

W rodzinie nadopiekuńczej zwraca się uwagę na relacje. Preferowany jest w niej bezkonfliktowy styl życia, stąd unika się kontrowersyjnych tematów czy rozmów o problemach rodziny. W tym systemie często kultywuje się tradycje, podkreśla się wzajemną lojalność i odpowiedzialność za siebie. Rodzice zbyt mocno koncentrują się na dzieciach, w wyniku czego często determinują one plany rodziny. Rodzice cieszą się autorytetem, ale rzadko z niego korzystają³⁵.

Rodzinę nadopiekuńczą cechuje zbyt elastyczna granica pomiędzy podsystemami rodziców i dzieci, co utrudnia dzieciom osiągnięcie niezależności.

³³ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 50-51.

³⁴ I. PRZYBYŁ, *Obraz matki i ojca a identyfikacja adolescentów z rodzicami*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 17 (2006), 47-64.

³⁵ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 25.

Dzieci otrzymują wiele wsparcia oraz doświadczają troski rodziców, spełniających ich oczekiwania i zaspokajających potrzeby, a także zwalniających od odpowiedzialności. Dzieci odkrywają, że zajmują w systemie rodziny ważne miejsce, lecz z drugiej strony albo to wykorzystują, albo rodzice sami wyręczają je w wielu obowiązkach, nie pozwalając im zaspokoić potrzeby indywidualności i osiągnąć samodzielności³⁶.

Rodzice są niekiedy oddani dzieciom do tego stopnia, że pielęgnowanie więzi małżeńskiej schodzi na drugi plan³⁷. Nadopiekuńczość w tym systemie rodzinnym wyraża się głównie w wyręczaniu dzieci w wielu czynnościach oraz w nadmiernej opiece nad nimi. Członkowie takiej rodziny są bardzo wrażliwi na punkcie uczuć, starają się za wszelką cenę unikać sytuacji konfliktowych, unikają rozmów o trudnościach i problemach³⁸, jednakże z powodu braku wyraźnych granic pomiędzy systemami ich autonomia jest ograniczona³⁹. Jeśli rodzic czuje się bardziej związany z dzieckiem niż ze współmałżonkiem, taki system możemy określić mianem spletanego⁴⁰.

Warto podkreślić przestrzenie, w których może dochodzić do rodzicielskiej nadopiekuńczości. Są to: nadmierny kontakt fizyczny, infantyilizujące zachowania rodzica wobec dziecka, stawianie przeszkód w budowaniu autonomicznych zachowań dziecka oraz nadmiar bądź brak kontroli⁴¹.

Komunikacja w systemie rodziny nadopiekuńczej rządzi się pewnymi specyficznymi prawami. Z jednej strony cechuje ją wrażliwość i szacunek dla drugiej osoby, z drugiej jednak staje się często nieszczerą, gdyż jako cel nadrzędny przyjmuje często bezkonfliktowość oraz unikanie trudnych tematów. Często dzieje się tak przez źle rozumianą lojalność lub przez wywoływanie poczucia winy za poruszanie trudnych tematów, którymi można zranić osoby w rodzinie⁴².

³⁶ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 57-58; RYŚ, *Systemy rodzinne*; WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 49-50.

³⁷ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 58-59.

³⁸ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 24.

³⁹ B. TRYJARSKA, *Rodzina w ujęciu systemowym*, w: *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. E. MILEWSKA, A. SZYMANOWSKA, Warszawa 2000, 7-21.

⁴⁰ *Ibidem*, 17.

⁴¹ Z.D. CSOMORTÁNI, *Impacts of parental overprotection to psychosocial development in childhood and adolescence*, „Practice and Theory in Systems of Education” 6 (2011), 3, 263-281.

⁴² A. STRZESZEWSKA, *System rodziny pochodzenia a poczucie własnej wartości i oczekiwania od małżeństwa u młodych dorosłych*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 3 (2014), 19, 105-128.

Związek małżonków w tego typu rodzinie jest z zasady stabilny, gdyż oboje unikają sytuacji konfliktowych, z reguły starają się pozyskać aprobatę drugiego. Przystosowanie się małżonków do siebie osiąganie jest często kosztem poświęcenia własnych zobowiązań i potrzeb, choć nie zawsze wynika to z potrzeby miłości współmałżonka, lecz z poczucia winy, potrzeby akceptacji lub uniknięcia konfliktu. Uwaga małżonków skupia się głównie na dzieciach. Zwykle w tego typu rodzinach to matka jest osobą poświęcającą się całkowicie dzieciom, często kosztem relacji ze współmałżonkiem⁴³.

Dynamika życia rodzinnego w rodzinie nadopiekuńczej jest nacechowana życzliwością i szacunkiem, za którymi jednak często kryje się pragnienie kompromisu i unikania konfliktów za wszelką cenę. W czasie kryzysu członkowie rodziny mogą liczyć na wzajemne wsparcie oraz opiekę. Jednakże brak decyzyjności oraz pragnienie zadowolenia wszystkich powoduje dostosowanie się do otoczenia, ale także podejrzliwość i nieufność oraz zależność od różnych autorytetów.

Dorośle osoby wywodzące się z rodzin nadopiekuńczych często cechują się brakiem pewności siebie, opierają się na wskazaniach i opiniach innych osób, czują się nieporadne, co powoduje u nich wręcz coś w rodzaju syndromu „wyuczonej bezradności”⁴⁴. Często opuszczenie przez nich domu rodzinnego jest opóźnione, niejednokrotnie z dwóch przyczyn: mogą sami bać się rozpocząć samodzielne życie bądź utrudniają im to rodzice poprzez zbyt dużą ingerencję w ich życie, nieustanne oczekiwanie wsparcia oraz źle pojętą pomoc⁴⁵.

Jeśli dojdzie do opuszczenia domu rodziny biologicznej, dorośle już osoby często czują niepokój lub mają poczucie winy z powodu porzucenia troskliwych rodziców i braku poświęcenia im należytej uwagi, wchodząc w relacje małżeńskie natomiast, często podświadomie wybierają osoby bardziej zdecydowane od siebie i mniej labilne emocjonalnie⁴⁶. Dołączać się do tego może żal do rodziców za brak przygotowania do dorosłego życia,

⁴³ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 58; Ryś, *Systemy rodzinne*.

⁴⁴ D. RUSZKIEWICZ, *Samodzielność życiowa dorosłych córek nadopiekuńczych rodziców*, „Pedagogika Rodziny” 8 (2018), 1, 87-98.

⁴⁵ M. JANKOWSKA, *Wychowanie jako system wzajemnych oddziaływań rodziców i dzieci*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 1 (2015), 21, 5-33.

⁴⁶ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 66.

przemieszany z wdzięcznością za ich troskę i opiekę⁴⁷. Przywiązanie do rodziców sprawia, że nawet jako dorośli mający swoje rodziny prokreacyjne czują się często rozdarci emocjonalnie między potrzebą lojalności wobec rodziców a potrzebą zaangażowania się w relację ze współmałżonkiem. Rodzice, ingerując w życie swoich dorosłych dzieci, wzbudzają w nich poczucie winy z powodu traktowania rodziny pochodzenia jako mniej ważnej niż rodzina prokreacji.

d. Rodzina uwikłana

Cechą charakterystyczną rodziny uwikłanej jest nieprawidłowa relacja pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny⁴⁸. Występuje w niej silne zorientowanie członków rodziny na siebie oraz zbytne skoncentrowanie uwagi rodziców na dzieciach. To skupienie uwagi jest zwykle spowodowane problemami w relacji małżeńskiej; z tego powodu jedno z małżonków bądź obydwójce szukają emocjonalnego wsparcia i sojusznika w dziecku⁴⁹. W tym systemie rodzinnym granice pomiędzy podsystemami rodziców i dzieci właściwie nie istnieją. Rodzice dążą do przesadnej bliskości z dzieckiem, naruszając granice jego prywatności⁵⁰.

Małżonkowie w systemie rodziny uwikłanej są zwykle nieszczęśliwi, jednakże nie okazują tego na zewnątrz. Poczucie braku spełnienia w małżeństwie, wynikające z nieobecności głębokich relacji z małżonkiem, powoduje obawy dotyczące porzucenia oraz zbytnią kontrolę dzieci⁵¹.

Rodziny uwikłane żyją w poczuciu nieustannego zagrożenia, stąd chcąc zapewnić sobie bezpieczeństwo, dążą do uzależnienia wszystkich członków wzajemnie od siebie⁵². W rzeczywistości to, co czynią rodzice dla dzieci, służy zaspokojeniu własnych potrzeb. Przywiązanie rodzica i wejście w nieprawidłową relację zaczyna się zwykle, zanim dziecko zacznie być świadome

⁴⁷ Ibidem, 67.

⁴⁸ JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 17.

⁴⁹ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 85; WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 50.

⁵⁰ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 83; RYŚ, *Systemy rodzinne*; JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 17.

⁵¹ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 85.

⁵² JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 17.

tego procesu⁵³. W procesie wychowania rodzice często stosują manipulację i wywołują w dziecku poczucie winy, co powoduje, że już od wczesnych lat dziecięcych rezygnuje ono z rozwijania swojej indywidualności na rzecz zaspokajania pragnień i oczekiwań ze strony rodzica⁵⁴.

Dynamikę życia rodziny uwikłanej charakteryzują swego rodzaju rutyna i schematyzm; dom, rodzina i wspólne życie rodzinne wyłaniają się na pierwszy plan. Niepokój i atmosfera lęku płynąca od rodziców często udziela się dzieciom. Myślenie kategoriami zbiorowości powoduje, że dorastające dziecko ma problem z rozwinięciem i zaspokojeniem swojego poczucia indywidualności⁵⁵.

Rodziny uwikłane mają zazwyczaj trudności z wchodzeniem w relacje z innymi. Z jednej strony pragną zachować swój status quo, szukając grup, którym mogą zaufać, z drugiej jednak każda osoba odmiennie myśląca lub nieprzystająca do norm rodziny jest odbierana jako zagrożenie⁵⁶.

Także w tego rodzaju rodzinach dorosłe już dzieci mają problem z prowadzeniem niezależnego od rodziców życia. Nawet mając już swoje rodziny prokreacyjne, dorośli ci żyją często pod presją psychicznej kontroli ze strony rodziców. Odejście z domu rodzinnego jest utrudnione, gdyż rodzice próbują często poszerzać krąg swojego wpływu, manipulują dorosłymi już dziećmi bądź kwestionują podjęte przez nie decyzje. Dorośli wychowani w tym systemie rodzinnym zwykle szukają partnera o silnej osobowości, który pomoże uwolnić się od zaborczych rodziców. Zdarza się także często, że rodzice antagonizują małżeństwa swoich dorosłych dzieci, obwiniając współmałżonka swojego dziecka o odciąganie go od rodziny pochodzenia⁵⁷.

e. Rodzina związków (prawidłowa)

Rodzinę prawidłową cechuje wysoki stopień indywidualności i skuteczności w relacjach z innymi. Granice pomiędzy podsystemami rodziców i dzieci są wyraźnie zarysowane, lecz na tyle przepuszczalne, że członkowie rodziny

⁵³ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 85.

⁵⁴ Ibidem, 87.

⁵⁵ Ibidem, 83.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, 83.

są ze sobą związani, zachowują jednak swoją odrębność. W tym typie rodziny władza znajduje się w rękach rodziców, ich związek zaś oparty jest na współpracy⁵⁸. Małżonkowie szanują prawa i uczucia własne oraz dzieci, zachęcają je do rozwoju, ustanawiają jasne reguły i zasady postępowania stosownie do wieku i poziomu odpowiedzialności dzieci. Powoduje to, że mają one poczucie bezpieczeństwa i uczą się prawidłowego wchodzenia w dorosłe życie⁵⁹.

Związek małżeński w rodzinie prawidłowej charakteryzuje szacunek obydwójga małżonków do siebie nawzajem. Każde z małżonków jest wystarczająco silne jako jednostka, mąż i żona umieją cieszyć się swoją obecnością i traktować swoje małżeństwo jako podstawę rodziny. Zazwyczaj dobrze radzą sobie w sytuacjach kryzysowych, w sytuacjach konfliktowych natomiast są zdolni do szukania prawidłowych rozwiązań. Umiejętność porozumiewania się, silna i prawidłowa relacja między małżonkami, troska o siebie stanowią podstawę, na której w przyszłości często bazują dzieci⁶⁰.

Małżonkowie starają się wspólnie wychowywać dzieci, a w czynnościach rodzicielskich starają się wzajemnie uzupełniać. Cechą charakterystyczną takiego związku jest lojalność rodziców wobec siebie – dzieci wiedzą, że nawet pod nieobecność jednego z rodziców nie uzyskają u drugiego zmiany decyzji, która została wcześniej podjęta przez pierwszego. Rodzice więc przez swój autorytet nie pozwalają dzieciom manipulować sobą ani swoim związkiem, co gwarantuje silną i stabilną rodzinę. W stosunku do dzieci rodzice jako metodę wychowawczą stosują częstą rozmowę i łagodną perswazję. W przypadku nieposłuszeństwa bądź niewypełniania zadań należących do dziecka rodzice dyscyplinują je w sposób sprawiedliwy i adekwatny do sytuacji⁶¹. Znając swoje dzieci, potrafią towarzyszyć im na poszczególnych etapach ich życia, doradzając, ale nie wybierając za nie. Gdy dzieci stają się starsze, rodzice wdrażają je do coraz większej odpowiedzialności za podejmowane decyzje, lecz nie dopuszczają do tego, by władza rodzicielska była w rodzinie kwestionowana. Stosowanie środków dyscyplinujących z reguły

⁵⁸ JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 15.

⁵⁹ WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 49.

⁶⁰ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 35; RYŚ, *Systemy rodzinne*; JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 15; WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 49.

⁶¹ JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 15.

bywa skuteczne i adekwatne do sytuacji, gdyż rodzice nie boją się utraty miłości i akceptacji ze strony dzieci⁶².

Rodzice szanują i przyjmują odmienne zdanie potomstwa, co powoduje, że wzrastające w takiej rodzinie dzieci czują, że są wysłuchane i mają pewien wpływ na to, co dzieje się w rodzinie. Jednakże wiedzą, że to do rodziców należy ostateczne zdanie. Rodzice starają się wspierać rozwój dzieci, okazując im swoją aprobatę⁶³.

Dynamika życia rodzinnego w systemie rodziny prawidłowej charakteryzuje się pewną równowagą. Członkowie rodziny potrafią służyć sobie wzajemnie, nie narzucając innym swojej wizji rozwiązania problemu. Jeśli istnieją problemy wychowawcze, zwykle mają one charakter przejściowy i są wspólnie rozwiązywane przez rodzinę. Rodziny takie często i chętnie spędzają ze sobą czas. Postępowanie rodziców wobec dzieci cechuje elastyczność: w zależności od zaistniałej sytuacji rodzice stosują różne strategie i sposoby rozwiązywania problemów⁶⁴.

Dorastające w rodzinach prawidłowych dzieci są samodzielne, nie boją się odrzucenia społecznego⁶⁵. Gdy opuszczają dom rodzinny, nie stanowi to dla systemu rodzinnego traumatycznego doświadczenia. Może towarzyszyć temu naturalny smutek, ale rodzice pozwalają odejść dzieciom we właściwym czasie, nie wzbudzając w nich poczucia winy. Usamodzielnienie się dzieci w tych rodzinach jest traktowane jako naturalny i pożądaný etap w życiu. Dorosłe dzieci w razie potrzeby zasięgają porad, proszą rodziców o pomoc, jednak ze strony rodziców zwykle dzieje się to w sposób na tyle taktowny, aby nie zaburzać systemu rodziny prokreacyjnej dorosłych już dzieci. Dzięki pozytywnemu wzorcowi rodziny pochodzenia osoby z nich się wywodzące zwykle tworzą udane i szczęśliwe rodziny, z chęcią wracają do rodziców, utrzymują z nimi partnerskie relacje⁶⁶.

⁶² FIELD, *Osobowości rodzinne*, 36.

⁶³ Ibidem, 37; RYŚ, *Systemy rodzinne*; JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 16.

⁶⁴ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 36-37; JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 16.

⁶⁵ WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 49.

⁶⁶ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 41; RYŚ, *Systemy rodzinne*; JANKOWSKA, *Wychowanie jako system*, 16; WOLIŃSKA, *Obraz rodziny generacyjnej*, 49.

Zależność między rodziną pochodzenia a kształtowaniem się poczucia własnej wartości u dzieci

Jak już wspomniano, poczucie własnej wartości, które można uznać za jeden z elementów składających się na fundament zintegrowanej osobowości⁶⁷, kształtuje się w dużej mierze w okresie dzieciństwa oraz dorastania, przede wszystkim w rodzinie, gdyż to ona stanowi środowisko oddziałujące na jednostkę najwcześniej i najdłużej⁶⁸. Jest to związane z tym, że rodzina tworzy warunki bezpośrednio wpływające na rodzaj, poziom i intensywność podejmowanej przez dziecko aktywności, postawy rodziców zaś i sposób wchodzenia przez nich w interakcje z dzieckiem stanowią podstawę do rozwoju kompetencji społecznych. Rodzina jest także źródłem jednych z pierwszych komunikatów zwrotnych, jakie dziecko otrzymuje od innych. Na nich zaczyna ono budować swoją samoocenę; akceptacja płynąca od bliskich osób w rodzinie pozwala dziecku wzmacniać samoakceptację. Staje się to później jednym z istotnych składników poczucia własnej wartości⁶⁹.

Wyniki badań dotyczących kształtowania się poczucia własnej wartości wykazują, że rola środowiska rodzinnego jest szczególnie ważna w pierwszych latach życia dziecka⁷⁰. Dla przykładu: badania przeprowadzone na bliźniętach doprowadziły do wniosku, że niektóre różnice indywidualne

⁶⁷ Por. A. ZBONIKOWSKI, *Spoleczne oddziaływania defaworyzujące a poczucie własnej wartości dzieci i młodzieży*, w: *Psychospoleczne uwarunkowania defaworyzacji dzieci i młodzieży*, red. K. HIRSZEL, R. SZCZEPANIK, A. ZBONIKOWSKI, D. MODRZEJEWSKA, Warszawa 2010, 13-24.

⁶⁸ Por. A. GRABOWIEC, *Samoocena dzieci krzywdzonych w rodzinie*, Lublin 2011; K. MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania kompetencji społecznych*, Warszawa 2012, 71.

⁶⁹ MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania*, 79; ZBONIKOWSKI, *Spoleczne oddziaływania*, 18; M. RYŚ, *Kształtowanie się poczucia własnej wartości i relacji z innymi w różnych systemach rodzinnych*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 2 (2011), 6, 64-83.

⁷⁰ A.E. GOTTFRIED, A.W. GOTTFRIED, K. BATHURST, *Maternal employment, family environment, and children's development: infancy through the school years*, w: *Maternal Employment and Children's Development. Longitudinal Research*, red. A.E. GOTTFRIED, A.W. GOTTFRIED, Boston 1988, 11-58; F.R. MOGONEA, F. MOGONEA, *The role of the family in building adolescent's self-esteem*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 127 (2013), 189-193; J. TALIB, Z. MOHAMAD, M. MAMAT, *Effects of Parenting Style on Childres Development*, „World Journal of Social Sciences” 1 (2011), 2, 14-35.

dotyczące poczucia własnej wartości są dziedziczone genetycznie, lecz tłumaczą one od 30 do 60 procent różnic. Wskazuje to na fakt, że również wysoki procent różnic może być wytłumaczony wpływami środowiska rodzinnego i wychowania⁷¹.

Badając proces kształtowania się poczucia własnej wartości, naukowcy zwracają uwagę na sposób, w jaki rodzice zwracają się do swoich dzieci i jak je wychowują. Literatura przedmiotu najczęściej koncentruje się tutaj na postawach rodzicielskich i stylach wychowania, które w widoczny sposób oddziałują na kształtowanie się wielu struktur osobowościowych czy kompetencji dziecka oraz młodego człowieka⁷². Jest to związane z tym, że na konkretny system rodzinny składają się postawy rodziców i ich zachowania, sposób komunikowania się rodziców ze sobą oraz z dziećmi, podejście do przestrzegania zasad, klimat emocjonalny, jaki tworzą, sposób interakcji z dziećmi i sposób funkcjonowania w podsystemach rodzinnych czy styl wychowania, jaki prezentują⁷³.

⁷¹ C. SHIKISHIMA, K. HIRAISHI, Y. TAKAHASHI, S. YAMAGATA, S. YAMAGUCHI, J. ANDO, *Genetic and environmental etiology of stability and changes in self-esteem linked to personality: A Japanese twin study*, „Personality and Individual Differences” 121 (2018), 140-146.

⁷² S. LAMBORN, N.S. MOUNTS, L. STEINBERG, S.M. DORNBUSCH, *Patterns of Competence and Adjustment among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Families*, „Child Development” 62 (1991), 1049-1065; L. STEINBERG, I. BLATT-EISENGART, E. CAUFFMAN, *Patterns of Competence and Adjustment Among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Homes: A Replication in a Sample of Serious Juvenile Offenders*, „Journal of Research on Adolescence” 16 (2006), 1, 47-58; TALIB, MOHAMAD, MAMAT, *Effects of Parenting Style*, 14.

⁷³ Koncepcje dotyczące postaw rodzicielskich, które są przedmiotem zainteresowania naukowców już od lat trzydziestych XX wieku – por. MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania*, s. 75. Można je zasadniczo podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią koncepcje ujmujące postawy rodzicielskie biegunowo, umiejscawiając na jednym krańcu prawidłowy, na drugim zaś nieprawidłowy wymiar postawy rodzicielskiej. Do tej grupy można zaliczyć koncepcję Kanner’a wyróżniającego cztery typy postaw rodzicielskich: akceptacja i miłość, jawne odrzucanie, perfekcjonizm i przesadna opiekuńczość. Inną koncepcją biegunową jest koncepcja Schaefera, który z kolei opiera swój model na dwóch wymiarach: autonomii-władzy oraz miłości-wrogości, które wyznaczają w sumie 14 typów postaw rodzicielskich – por. M. PRZETACZNIK-GIEROWSKA, Z. WŁODARSKI, *Psychologia wychowawcza*, część II, Warszawa 1998. Inną koncepcją, powstałą na rodzimym gruncie, jest koncepcja Plopy, który wyróżnił sześć typów postaw rodzicielskich: akceptację, odrzucenie, autonomię, niekonsekwencję, nadmierną ochronę oraz nadmierne wymagania – por. M. PLOPA, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*,

Według podejścia systemowego najbardziej korzystnym środowiskiem rozwoju dla człowieka jest system rodziny prawidłowej. Field podkreśla, że dzieci wychowywane w tym systemie doświadczają poczucia bezpieczeństwa. Rodzice stwarzają im spójne i stabilne środowisko, dzięki czemu dzieci są chronione i nie muszą zajmować się problemami dorosłych. Granice między podsystemami członków rodziny są na tyle przepuszczalne, że wszyscy czują się ze sobą związani, a mimo to zachowują swoją odrębność. Jednocześnie istnienie owych granic powoduje, że struktura rodziny jest wyraźna i daje dzieciom poczucie bezpieczeństwa⁷⁴. Zaufanie rodziców do dziecka, do jego chęci badawczych pomaga w kształtowaniu prawidłowego poczucia własnej wartości. Potomstwu przekazywane jest właściwe podejście do życia, świat prezentowany jest jako przestrzeń różnych możliwości, jakie można wykorzystać, a nie jako sfera zagrożenia. Pozytywne komunikaty przekazywane dziecku, rozsądne korygowanie błędów oraz dodawanie otuchy po doznanej porażce pomagają poznawać swoje ograniczenia, ale także uwierzyć we własne siły⁷⁵. Aktywne słuchanie przez rodziców pozwala uwierzyć dziecku, że jest osobą ważną. System rodziny prawidłowej cechuje także prawidłowe podejście do zachowań, w których dziecko przekracza normy. Konsekwencja wobec dziecka uczy je odpowiedzialności. W rodzinach prawidłowych rodzice stawiają jasne i precyzyjne wymagania, które są

Kraków 2008; idem, *Kwestionariusz retrospektywnej oceny postaw rodziców (KPR-Roc)*. Podręcznik, Warszawa 2008. Do drugiej grupy, której zwolennicy uważają, że optimum postawy rodzicielskiej powinno znajdować się w środku wymiaru, a na krańcach powinny być umiejscowione postawy reprezentujące niedobór bądź nadmiar, należą m.in. modele Ziemskiej oraz Braun-Gałkowskiej. Ziemska proponuje osiem typów postaw, wpisując wyróżnione postawy pozytywne (akceptacja, współdziałanie, rozumna swoboda i uznanie praw dziecka) w centrum swojego modelu, negatywne natomiast (odtrącanie, unikanie, nadmierne wymagania i nadmierne chronienie) umieszcza na krańcach zewnętrznych stworzonego przez siebie modelu postaw rodzicielskich – por. M. ZIEMSKA, *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1973. Z kolei Braun-Gałkowska w swojej koncepcji wyróżnia cztery wymiary postaw rodzicielskich, reprezentowanych przez bliskość, opiekę, wymagania i normy. Nadmiar i niedomiar każdego z wymiarów jest niepożądany, gdyż nie służy rozwojowi dziecka. Postawę właściwą charakteryzują: właściwa bliskość, odpowiednia pomoc, rozumna swoboda i właściwe wymagania – por. M. BRAUN-GAŁKOWSKA, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, Lublin 1992.

⁷⁴ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 33-34.

⁷⁵ RYŚ, *Kształtowanie się poczucia*, 77.

dostosowane do wieku i możliwości dziecka. To pozwala mu nabywać nowe kompetencje, wierzyć we własne siły, co z kolei przekłada się na wzmocnienie poczucia własnej wartości oraz umacnianie adekwatnej samooceny⁷⁶.

Dzieci wychowywane w prawidłowych systemach rodzinnych, mając zagwarantowane poczucie bezpieczeństwa, mogą zaspokajać także inne potrzeby: eksploracji i poznawania świata i innych ludzi, potrzebę osiągnięć czy samorozwoju⁷⁷. To z kolei sprzyja kształtowaniu się poczucia własnej wartości. Jak twierdzi Stachyra, *przyjęcie określonej postawy wobec dziecka warunkuje zaspokojenie bądź deprywację jego podstawowych potrzeb psychicznych, staje się również podstawą kształtowania się właściwego obrazu siebie i prawidłowej samooceny*⁷⁸. Dziecko tym samym potrafi adekwatnie odnosić się do swoich zdolności i umiejętności, wyglądu fizycznego i prezentuje właściwe postawy wobec świata, a także cechuje je zaufanie do siebie oraz innych.

Konsekwencją wychowywania się w rodzinie prawidłowej jest zatem bardziej zrównoważony rozwój emocjonalny. W rodzinach tego typu prawa i uczucia innych są szanowane; rodzice zachęcają dzieci do mówienia o tym, co myślą i czują, a w miarę dorastania włączają je do procesu podejmowania decyzji⁷⁹. Prowadzenie dyskursu emocjonalnego pomiędzy rodzicami a dziećmi sprzyja rozwojowi kompetencji emocjonalnych, a także społecznych dziecka⁸⁰. Rodzina staje się kontekstem, w którym dziecko uczy się, jak wyrażać swoje emocje, jak nimi zarządzać oraz uczy się społecznego kontekstu ich wyrażania, od umiejętności wyrażania ich publicznie do odraczania ich wyrażania w sytuacjach społecznie uzasadnionych⁸¹. System rodziny prawidłowej umożliwia dziecku nauczanie się właściwego zarządzania emocjami w przyszłości.

W systemach rodzin nieprawidłowych granice między podsystemami rodzice – dzieci są albo zbyt sztywne i nieprzepuszczalne, albo są zbyt elastyczne, nie pozwalając dziecku na autonomiczny rozwój. Wynika to między innymi

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ A. MASŁOW, *W stronę psychologii istnienia*, tłum. I. WYRZYKOWSKA, Warszawa 1986, 55.

⁷⁸ J. STACHYRA, *Wpływ rodziny na kształtowanie się osobowości dziecka*, „Symposium” 7 (2000), 4.2, 85-104 (szczególnie 98).

⁷⁹ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 36.

⁸⁰ MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania*, 83.

⁸¹ C.L. NIXON, A.C. WATSON, *Family Experiences and Early Emotion Understanding*, „Merrill-Palmer Quarterly” 47 (2001), 2, 300-322.

z dominacji określonego stylu rodzicielskiego, jaki jest przyjęty w danych rodzinach, a ten z kolei wpływa na rozwój emocjonalny, psychiczny, a także na kompetencje społeczne dzieci, młodzieży, a potem młodych dorosłych wychowujących się w tych systemach rodzinnych.

System rodziny władzy wyróżniony przez Fielda może być utożsamiany z autorytarnym stylem wychowania, opisywanym przez innych autorów⁸². W rodzinie tego typu granice między podsystemami rodzice–dzieci są sztywne i przepuszczalne w jednym kierunku – od rodziców do dzieci, co oznacza, że dzieci znajdują się pod surową władzą rodziców i odczuwają małe zainteresowanie z ich strony⁸³. Reguły ustalane w takich rodzinach nie podlegają dyskusji, a rodzice rygorystycznie je egzekwują⁸⁴. Rodzice są silnie nastawieni na wypełnianie zadań i osiągnięcie wyników, także przez dzieci; są surowi wobec dzieci i nierzadko wobec siebie samych. Nastawieniu na osiągnięcie wyników towarzyszą krytycyzm i wyszukiwanie wad, zasady natomiast są ważniejsze od relacji, które nie są przedmiotem rozmów⁸⁵.

Dzieci wychowywane w rodzinach władzy z reguły są pracowite i zwykle wiedzą, czego od nich się oczekuje. Rodzice są postrzegani przez nie bardziej jako surowi przełożeni niż troskliwi opiekunowie, co powoduje często emocjonalne wycofywanie się dzieci z relacji z rodzicami⁸⁶.

Jeśli chodzi o kształtowanie się poczucia własnej wartości, badania wykazały, że dzieci wychowywane w tego typu rodzinach okazywały onieśmienie w sytuacjach ekspozycji społecznej, a także zewnątrzsterowność, niską inicjatywę do podejmowania działań oraz motywację uzależnioną od posłuszeństwa, nagród i kar⁸⁷. Istnieją także badania, które sugerują, że styl wychowania obecny w rodzinach władzy może skutkować zachowaniami

⁸² D. BAUMRIND, *Effects of authoritative parental control on child behavior*, „Child Development” 37 (1966), 4, 887-907; E.E. MACCOBY, *The role of parents in the socialization of children: an historical overview*, „Developmental Psychology”, 28 (1992), 6, 1006-1017.

⁸³ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 45.

⁸⁴ MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania*, 77.

⁸⁵ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 27.

⁸⁶ Ibidem; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 48.

⁸⁷ D. BORECKA-BIERNAT, *Nieśmiałość i agresja nastolatków a styl wychowania w rodzinie*, „Problemy Rodziny” 5 (1995), 45-46; MARTOWSKA, *Psychologiczne uwarunkowania*, 77; R.H. LARGO, *Wiek dziecięcy*, tłum. A. KRUPINA, Warszawa 2001; H.R. SCHAFFER, *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, tłum. M. BIAŁECKA-PIKUL, K. SIKORA, Kraków 2006.

agresywnymi⁸⁸. W wyniku nadmiernie wymagającej postawy rodziców dzieci mają utrudniony rozwój emocjonalny. Nieustanna krytyka zwykle prowadzi dziecko do zwątpienia we własne możliwości, obniżenia aspiracji, a także zwiększenia niepewności i uległości⁸⁹. Często kierowane do dziecka komunikaty oceniające mogą być przez nie generalizowane i po jakimś czasie odbierane bardzo osobiście. Dziecko zaczyna widzieć się coraz bardziej pejoratywnie: to nie jego zachowanie było złe, ale ono samo jest złe⁹⁰. To z kolei powoduje, że po jakimś czasie u takiej osoby zaczyna kształtować się niska samoocena⁹¹.

Kształtowaniu się niskiej samooceny w rodzinie władzy sprzyja także styl komunikacji. Komunikaty wysyłane do dzieci często nacechowane są oceną krytyczną; rodzic bardziej koncentruje się na podkreśleniu niedociągnięć niż osiągnięć⁹². Członkom rodziny łatwiej jest rozmawiać o zadaniach niż o uczuciach, w komunikacji kładzie się nacisk na posłuszeństwo, przestrzeganie ról, wyłącza zaś możliwość negocjacji czy dyskusji⁹³. Dzieci oraz adolescenti mają jeszcze nieustabilizowaną samoocenę, stąd częste komunikaty oceniające, płynące od osób znaczących, jakimi są rodzice, mogą silnie wpływać na ich poczucie własnej wartości⁹⁴.

Zbonikowski podkreśla także wagę przekazu defaworyzującego. Ma on miejsce wtedy, kiedy jednostka słyszy komunikaty zawierające negatywną ocenę dotyczącą jej samej. Częste porównywanie dziecka z innymi, nieustanne pokazywanie, że nie wypełnia idealnie swoich obowiązków, komunikaty wyrażające *explicite* oraz *implicite*, że dziecko jest gorsze od innych, zaczynają wpływać na struktury *ja realnego*, które ulega dewaloryzacji. W konsekwencji

⁸⁸ BAUMRIND, *Effects of authoritative parental control*, 897; TALIB, MOHAMAD, MAMAT, *Effects of Parenting Style*, 18; K.A. KNOPP, M. PUDZIANOWSKA-ŚLIWKA, *Style wychowania samotnych matek a zachowania agresywne ich nastoletnich dzieci*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 19 (2014), 3, 174-185; M. PŁOPA, *Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców*, „Psychologia Wychowawcza” 26 (1983), 2, 129-142.

⁸⁹ J. PACHAŁKO, *Wpływ nadmiernie wymagających postaw rodzicielskich na konformizm w zachowaniu dzieci*, „Problemy Rodziny” 117 (1981), 1, 29-32.

⁹⁰ M. RADOCHOŃSKI, *Rodzina dysfunkcyjna a zdrowie psychiczne i somatyczne jednostki*, w: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, red. B. HARWAS-NAPIERAŁA, Poznań 2003, 149-185.

⁹¹ Ibidem, 157.

⁹² FIELD, *Osobowości rodzinne*, 47-48.

⁹³ TALIB, MOHAMAD, MAMAT, *Effects of Parenting Style*, 18.

⁹⁴ ZBONIKOWSKI, *Spoleczne oddziaływania*, 19.

dystans między *ja realnym* a *ja idealnym* zwiększa się, obniżając poczucie własnej wartości u jednostki⁹⁵.

Konsekwencje takich zachowań rodzicielskich i obniżonego poczucia własnej wartości, jakiego doświadczać może dziecko czy adolescent, mogą być dwojakie. Z jednej strony dziecko, szczególnie jeśli jest wrażliwe, może stać się posłuszne, ale jednocześnie submisyjne. Z drugiej strony, co zdarza się częściej, dziecko – szczególnie w miarę dorastania – może odczuwać coraz silniejszą potrzebę opuszczenia domu rodzinnego, atmosfera domowa zaś zaczyna być coraz częściej nacechowana kłótniowością czy agresją. Dzieci dorastające w rodzinie władzy mają często problemy z asertywnością, część z nich zaczyna szukać wsparcia w grupie rówieśniczej, nierzadko wchodząc w konflikt z prawem czy podejmując ryzykowne zachowania seksualne⁹⁶.

Kolejnym systemem rodzinnym zaliczanym do nieprawidłowych jest rodzina chaotyczna. Charakterystyczny dla tego rodzaju rodziny jest brak emocjonalnej więzi między rodzicami a dziećmi lub jest ona słaba. Granice między podsystemami rodzice–dzieci są sztywne i nieprzepuszczalne; sposób funkcjonowania członków rodziny charakteryzuje widzialny dystans między rodzicami a dziećmi, brak małżeńskiego współdziałania oraz emocjonalne porzucenie dzieci⁹⁷. Rodzice wychowując dzieci, często są niekonsekwentni; środki dyscyplinarne, jakie podejmują, niejednokrotnie są zależne od przeżywanych przez rodziców emocji czy zaistniałej sytuacji. Powoduje to, że zachowania dorosłych wobec dzieci cechują się często brakiem obiektywizmu; rodzice są albo zbyt rygorystyczni, albo zbyt pobłażliwi. Często są to rodziny dysfunkcyjne, obciążone na przykład uzależnieniem od substancji psychoaktywnych jednego czy obydwójga rodziców⁹⁸. W rodzinach tych

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ BAUMRIND, *Effects of authoritative parental control*; D. BODUSZEK, G. ADAMSON, M. SHEVLIN, J. MALLETT, P. HYLAND, *Criminal social identity of recidivistic prisoners: the role of self-esteem, family and criminal friends*, „Journal of Police and Criminal Psychology” 28 (2012), 1, 15-25; M. MINEV, B. PETROVA, K. MINEVA, M. PETKOVA, R. STREBKOVA, *Self-Esteem in Adolescents*, „Trakia Journal of Sciences” 16 (2018), 2, 114-118.

⁹⁷ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 72.

⁹⁸ Dzieci szybko uczą się zaadaptować do określonej sytuacji poprzez przyjęcie konkretnej roli – na przykład bohatera rodzinnego, zagubionego dziecka, maskotki czy kozła ofiarnego – M. RYŚ, *Role pełnione w rodzinie z problemem alkoholowym a poczucie własnej wartości i relacje interpersonalne z najbliższymi u dorosłych dzieci alkoholików*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 8 (2011), 4, 93-130. W literaturze przedmiotu możemy spotkać także

nierzadko dochodzi do awantur, agresji, narastających konfliktów, niekiedy także do stosowania przemocy⁹⁹. Dzieci nie mają poczucia bezpieczeństwa, czują się zagrożone i niekochane. Będąc często pozostawione same sobie, muszą zatroszczyć się o siebie i swoje potrzeby. Skutkować to może łamaniem społecznych norm, agresją lub niedostosowaniem społecznym¹⁰⁰.

W rodzinie chaotycznej komunikacja jest zaburzona. Problemy pojawiające się w niej często są pomijane milczeniem, co powoduje, że dzieci nie nabywają umiejętności szczerzej i otwartej wymiany myśli.

W rodzinie chaotycznej wymagane jest często przestrzeganie trzech niepisanych zasad: „Nie mów”, „Nie czuj”, „Nie ufaj”¹⁰¹. Zasada „Nie mów” wyraża się w tym, że członkowie rodziny zachowują milczenie wewnątrz rodziny i poza nią na temat problemów, które ją nurtują. Dotyczy to także ukrywania swoich emocji, które wiążą się z rodzinnymi problemami. Zasada „Nie czuj” wiąże się z brakiem zgody na okazywanie nieakceptowanych emocji¹⁰². Stąd też członkowie rodziny tłumią emocje, szczególnie te dotyczące rodzinnego problemu, co skutkuje brakiem zwracania uwagi na swoje emocje i uczucia, które traktowane są jako zagrożenie. W konsekwencji prowadzi to do zubożenia życia emocjonalnego, nieumiejętności wchodzenia we właściwe relacje z innymi czy obronnego nastawienia wobec innych ludzi¹⁰³. Zasada „Nie ufaj” jest konsekwencją życia w niepewności i chaosie, panujących w rodzinach dysfunkcyjnych. Brak oparcia w dorosłych, wstydlive problemy rodzinne, niespójność działań czy niekonsekwencja wychowawcza rodziców prowadzą do tego, że dziecko nie potrafi rozwinąć postawy zaufania wobec innych¹⁰⁴.

Wzrastanie w rodzinie chaotycznej nie pozostaje bez związku z kształtowaniem się obniżonego poczucia własnej wartości u dzieci i adolescentów. Wynika to z braku zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa oraz z otrzymywanych

inne opisy ról pełnionych przez dzieci, jednakże w dużej mierze pokrywają się one z wyżej wymienionymi – B.T. WORONOWICZ, *Uzależnienia. Geneza, terapia, powrót do zdrowia*, Warszawa 2009.

⁹⁹ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 30; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 74.

¹⁰⁰ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 75.

¹⁰¹ RYŚ, *Odporność psychiczna*; WORONOWICZ, *Uzależnienia*; K. ZALAS, *System wartości dorosłych dzieci alkoholików*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 18 (2009), 319-340.

¹⁰² RYŚ, *Odporność psychiczna*, 29-30.

¹⁰³ RYŚ, *Role pełnione w rodzinie*; ZALAS, *System wartości*.

¹⁰⁴ RYŚ, *Role pełnione w rodzinie*.

komunikatów i doświadczania niespójności. Osoby z rodzin chaotycznych często charakteryzuje poczucie bycia bezwartościowym; są zależne od opinii innych osób, boją się zmian, jakie mogą nastąpić w ich życiu¹⁰⁵. Stosowana w rodzinie zasada „Nie ufaj” powoduje, że wzrastające w tych rodzinach dzieci, gdy są już dorosłe, mają duże problemy z wchodzeniem w dojrzałe relacje z innymi osobami. Brak wsparcia rodziców, nierzadko psychiczne i fizyczne znęcanie się nad dziećmi prowadzić mogą także do deficytów w funkcjonowaniu emocjonalnym i społecznym. Często zdarza się, że dzieci z rodzin chaotycznych wykazują zaburzenia zachowania już we wczesnych latach szkolnych, a jako adolescenti mogą wchodzić w konflikty z prawem lub kontynuować wcześniejszą drogę rodziców poprzez wchodzenie w uzależnienia¹⁰⁶.

Kolejnymi przykładami nieprawidłowych systemów rodzinnych, w przypadku których granice pomiędzy podsystemami są zbyt elastyczne lub w praktyce nie istnieją, są systemy rodziny nadopiekuńczej oraz uwikłanej.

W systemie rodziny nadopiekuńczej rodzice poświęcają dziecku zbyt dużo czasu, starając się zaspokoić – niekiedy nawet z wyprzedzeniem – wszystkie jego potrzeby, jednocześnie często nieświadomie ograniczając jego kontakty z rówieśnikami¹⁰⁷. W konsekwencji dziecko, które zna sposoby reagowania swoich rodziców, może wykorzystywać to, manipulując nimi w celu osiągnięcia swoich korzyści. Z drugiej jednak strony dzieci nie zawsze potrafią poprawnie funkcjonować w relacjach rówieśniczych¹⁰⁸.

Z badań prowadzonych przez Strzeszewską wynika, że dzieci wychowywane przez nadopiekuńczych rodziców mają zaniżone poczucie własnej wartości wynikające z konfliktu pomiędzy własnymi oczekiwaniami a oczekiwaniami środowiska, które jednostka – jak uważa – powinna wypełnić¹⁰⁹. Zdarzać się może, że samoocena jest zaniżona także z powodu niewykształ-

¹⁰⁵ M. KUCIŃSKA, *Niszczyciele własnych marzeń*, „Charaktery” 4 (2009), 88-90; Z. SOBOLEWSKA, *Odebrane dzieciństwo. Psychologiczne problemy dorosłych dzieci alkoholików*, Warszawa 2000.

¹⁰⁶ BODUSZEK, ADAMSON, SHEVLIN, MALLETT, HYLAND, *Criminal social identity*; N. EL GHAZIRI, J. DARWICHE, *Adult self-esteem and family relationships*, „Swiss Journal of Psychology” 77 (2018), 3, 99-115; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 75; T.I. JIMÉNEZ, *Autoestima de Riesgo y Protección: Una Mediación entre el Clima Familiar y el Consumo de Sustancias en Adolescentes*, „Psychosocial Intervention” 20 (2011), 1, 51-61; RYŚ, *Odporność psychiczna*, 31.

¹⁰⁷ TRYJARSKA, *Rodzina*.

¹⁰⁸ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 30; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 77.

¹⁰⁹ STRZESZEWSKA, *System rodziny*, 123.

cenia kompetencji potrzebnych do samodzielnego funkcjonowania w życiu dorosłym, gdyż często rodzice wyręczali swoje dzieci nawet w najprostszych zadaniach¹¹⁰. Dziecko, spędzając wiele czasu z rodzicami, którzy starają się zachowywać jak jego partnerzy, ma często utrudnione uczenie się właściwego respektu dla autorytetów. Może także wykształcić w sobie tendencję do spełniania oczekiwań innych osób oraz do przejmowania odpowiedzialności za odczucia i stany emocjonalne innych¹¹¹. W kontaktach z rówieśnikami z kolei nie potrafi wchodzić w role odpowiednie dla swojego etapu rozwojowego, często nie potrafi negocjować czy współpracować z innymi. W okresie dojrzewania zaś dość częstym zjawiskiem jest uleganie presji rówieśników oraz zachowania konformistyczne. Wiąże się to z pragnieniem uzyskania akceptacji ze strony środowiska rówieśniczego¹¹².

Osoby te w życiu dorosłym mogą zaniedbywać siebie, być mało asertywne, nie potrafią bronić własnych granic. Jednocześnie ten system rodzinny w niektórych przypadkach może powodować, że u dziecka wytworzy się zawyżone, lecz niestabilne poczucie własnej wartości, mogące być wynikiem dysonansu pomiędzy tym, jak dziecko odbierane jest w rodzinie, a jego odbiorem przez rówieśników¹¹³.

Badania prowadzone wśród dzieci z rodzin nadopiekuńczych wykazują także, że nadopiekuńczy rodzice mają tendencję do nadmiernej kontroli oraz intruzywnych zachowań, co ma przełożenie na budowanie poczucia własnej wartości. Takie zachowania rodziców mogą zniechęcać dzieci do eksploracji świata i być przyczyną infantylizacji ich zachowań. Co więcej, mogą również powodować w okresie adolescencji zachowania introwertywne, co w konsekwencji może przekładać się na problemy w funkcjonowaniu emocjonalnym i psychicznym (depresyjność czy lękowość), z którą młodzież może próbować sobie radzić poprzez sięganie po używki¹¹⁴. Nadopiekuńczość zatem, mimo iż

¹¹⁰ RUSZKIEWICZ, *Samodzielność życiowa*.

¹¹¹ STRZESZEWSKA, *System rodziny*.

¹¹² FIELD, *Osobowości rodzinne*, 75; TRYJARSKA, *Rodzina*.

¹¹³ RUSZKIEWICZ, *Samodzielność życiowa*.

¹¹⁴ CSOMORTÁNI, *Impacts*; F.N. GLOZAH, *Exploring the role of self-esteem and parenting patterns on alcohol use and abuse among adolescents*, „Health Psychology Research” 2 (2014), 3, 83-87; C. VERGARA-LOPEZ, S. CHAUDOIR, M. BUBLITZ, M. O'REILLY TRETER, L. STROUD, *The influence of maternal care and overprotection on youth adrenocortical stress response: a multiphase growth curve analysis*, „Stress” 19 (2016), 6, 567-575.

często wynika z chęci wspierania dziecka, może skutkować wykształceniem się nieprawidłowego poczucia własnej wartości.

W systemach rodzinnych rodzin uwikłanych granice wewnętrzne pomiędzy poszczególnymi podsystemami są bardzo słabe bądź praktycznie nie istnieją, granice zewnętrzne zaś, separujące system od świata zewnętrznego, są z kolei bardzo sztywne, oddzielając rodzinę od jego wpływów¹¹⁵. W rodzinie uwikłanej rodzic dąży do niewłaściwej bliskości z dzieckiem, naruszając jego prywatność, uniemożliwiając mu rozwój, decydując i działając za nie. Z jednej strony rodzice są bardzo oddani dzieciom, lecz z drugiej strony – bardzo zaborczy. Powoduje to, że dzieci koncentrują się na dostosowywaniu swoich zachowań i postaw do oczekiwań rodziców, przez co zaczynają tracić swoją indywidualność oraz autentyczność¹¹⁶. W takich rodzinach dzieciom, a później adolescentom, trudno jest wyodrębnić swoje ja, funkcjonować autonomicznie.

Brak granic pomiędzy podsystemami rodzice–dzieci w rodzinach uwikłanych prowadzi do tego, że odczuwana bliskość jest niejednokrotnie ograniczająca dla jednostki. W rodzinach tych występuje często manipulacja, wyrażana niejednokrotnie w formie sztucznego podkreślania miłości i jedności, a celem manipulacji jest wymuszenie lojalności członków rodziny wobec siebie. Może to przybierać niekiedy formę wręcz emocjonalnego szantażu, polegającego na podkreśleniu tego, jak wiele rodzice robią dla dzieci lub podkreślaniu cierpienia, jakie będzie towarzyszyło rodzicom, gdy dziecko będzie próbowało przeciwstawić się ich żądaniom¹¹⁷.

Utrzymanie za wszelką cenę status quo rodziny staje się celem komunikacji w systemie rodziny uwikłanej. Występujące w rodzinie problemy są tematem tabu, którego się po prostu nie porusza. Skutkuje to trudnościami dzieci w sferze emocjonalnej, w okazywaniu i właściwym wyrażaniu uczuć. Dzieci nie potrafią być autentyczne i prawdziwe w stosunku do siebie i innych osób. Często spotykanym problemem dzieci i młodzieży z takich rodzin są trudności w nawiązywaniu satysfakcjonujących relacji z rówieśnikami¹¹⁸.

¹¹⁵ D. HANN-MORRISON, *Maternal enmeshment: the chosen child*, „SAGE Open” 2 (2012), 4, 1-9.

¹¹⁶ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 26; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 83.

¹¹⁷ HANN-MORRISON, *Maternal enmeshment*, 2.

¹¹⁸ RYŚ, *Odporność psychiczna*, 26; FIELD, *Osobowości rodzinne*, 88; HANN-MORRISON, *Maternal enmeshment*, 3.

Gavazzi zauważa, że dzieci wychowywane w tym systemie rodzinnym mają tendencję do nieustannego szukania wsparcia u innych osób i mają problemy z decyzywnością, często opierając swoje wybory na ocenie i sugestiach członków rodziny¹¹⁹. Nie pozostaje to bez znaczenia dla kształtowania się poczucia własnej wartości dziecka.

Jednostki wywodzące się z rodzin uwikłanych zwykle mają niski poziom różnicowania swojego ja, co powoduje, że mają tendencję do nadmiernego zadowalania innych, syntonii¹²⁰, a także mają potrzebę szukania poczucia bezpieczeństwa¹²¹. Są często zależne od innych, pozwalając innym na zbyt dużą ingerencję w ich życie. Poczucie własnej wartości takich osób w dużym stopniu zależne jest od oceny zewnętrznej; wzrasta, jeśli jednostka spotyka się z pochwałami, lub spada, jeśli spotka ją krytyka¹²². To może powodować, że w życiu szkolnym, a później zawodowym osoby takie mogą starać się sprawnie funkcjonować w środowisku szkolnym czy pracowniczym, chcąc zadowolić wszystkich. Osoby te sukces w szkole czy pracy odczytują przez pryzmat tego, czy ich zachowanie podoba się osobom znaczącym¹²³. Niski poziom różnicowania ja nie pozwala na artykułowanie w pełni autonomicznych wypowiedzi. Często osoby te szukają oparcia w autorytecie¹²⁴.

Brak poczucia bycia autonomicznym, niezdecydowanie, poczucie winy aktywujące się w momentach wyborów wbrew temu, co jest przyjęte w systemie rodzinnym, świadomość potrzeby nieustannego zaspokajania pragnień osób

¹¹⁹ S.M. GAVAZZI, *The relationship between family differentiation levels in families with adolescents and the severity of presenting problems*, „Family Relations” 42 (1993), 4, 463-468.

¹²⁰ Syntonia – z gr. współbrzmienie – oznacza umiejętność dostrajania się do otoczenia w wysokim stopniu. Może być do pewnego stopnia korzystna, lecz zwykle powoduje, że osoby wchodzące w syntonię mają tendencję do przejmowania stanów emocjonalnych innych osób, żyjąc niejako ich problemami. W odróżnieniu od syntonii, empatia pozwala zrozumieć emocje innej osoby i współczuć jej, ale umożliwia jednostce zachować swoją odrębność w większym stopniu niż w przypadku syntonii. Por. hasło *empatia, syntonia*, w: A.S. REBER, E.S. REBER, *Słownik psychologii*, tłum. B. JANASIEWICZ-KRUSZYŃSKA et alii, Warszawa 2005.

¹²¹ K. KALETA, *Rodzinne uwarunkowania społecznego funkcjonowania jednostek w świetle teorii Minuchina i Bowena*, „Roczniki Psychologiczne” 14 (2011), 2, 141-158.

¹²² M. BOWEN, *Theory in the practice of psychotherapy*, w: *Family Therapy: Theory and Practice*, red. P.J. GUERIN, New York 1976, 42-90.

¹²³ Ibidem, 76.

¹²⁴ Ibidem, 77.

znaczących – te cechy w dużym stopniu wpływają na obniżenie samooceny¹²⁵. Może to tłumaczyć, dlaczego dzieci wychowywane w tym systemie rodzinnym mają zwykle niskie poczucie własnej wartości – nie potrafią zadbać o siebie i nie radzą sobie ze stresem. Niekiedy przekłada się to na somatyzację lub zaburzenia nerwicowe, dość często spotykane w tej grupie¹²⁶.

Podsumowując, warto zaznaczyć, że w literaturze naukowej podkreśla się wagę systemów rodzinnych, w jakich dokonuje się wychowanie jednostki, i ich wpływ na kształtowanie się poczucia własnej wartości. Teoria systemów rodzinnych Davida Fielda, bazująca na rodzajach granic między podsystemami rodziców i dzieci, jest jedną z tych teorii, które w sposób klarowny pokazują, jak rodzaj granic w rodzinie warunkuje relacje zachodzące między rodzicami a dziećmi, które to relacje warunkują rozwój osobowości dziecka, szczególnie kształtowanie się poczucia własnej wartości. Z tego powodu warto uwzględnić ją w rozważaniach dotyczących rodziny, szczególnie tych, które badając rodzinę, opierają się na podejściu systemowym.

Badania wykazują, że najzdrowszym i najbardziej optymalnym systemem rodzinnym dla rozwoju człowieka jest system, w którym granice są na tyle elastyczne, że pozwalają na stworzenie zdrowego mechanizmu promującego rozwój i wzrost jednostki¹²⁷. Pozwala to na zróżnicowanie własnego ja, właściwą samoocenę i ukształtowanie kompetencji społecznych, a także na harmonijny rozwój w sferze emocjonalnej, psychicznej i społecznej¹²⁸. Adekwatne poczucie własnej wartości pozwala jednostce wchodzić w prawidłowe relacje z innymi, być bardziej odporną na wpływy i manipulacje innych osób¹²⁹.

¹²⁵ R.T. KINNIER, S.L. BRIGMAN, F.C. NOBLE, *Career indecision and family enmeshment*, „Journal of Counseling Development” 68 (1990), 3, 309-312.

¹²⁶ B.K. BARBER, C. BUEHLER, *Family cohesion and enmeshment: different constructs, different effects*, „Journal of Marriage and Family” 58 (1996), 2, 433-44; CSOMORTÁNI, *Impacts*.

¹²⁷ FIELD, *Osobowości rodzinne*, 27; HANN-MORRISON, *Maternal enmeshment*, 7; MILLER, *Instructor's Manual for Salvador Minuchin on Family Therapy*, 8.

¹²⁸ RYŚ, *Kształtowanie*; eadem, *Odporność psychiczna*, 19-21.

¹²⁹ LAMBORN, MOUNTS, STEINBERG, DORNBUSCH, *Patterns*; RYŚ, *Kształtowanie*; H. ZAKERI, M. KARIMPOUR, *Parenting Styles and Self-esteem*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 29 (2011), 758-761.

Nieprawidłowe poczucie własnej wartości może przekładać się na codzienne funkcjonowanie jednostek w życiu prywatnym i społecznym. Każdy człowiek odczuwa naturalną potrzebę przynależenia do grupy¹³⁰. Gdy jednostka o nieprawidłowym poczuciu własnej wartości doświadcza odrzucenia, jej samoocena spada. Taka sytuacja motywuje ją do odzyskania akceptacji społecznej, także poprzez próby zaspokojenia oczekiwań innych osób¹³¹. Może to wyjaśniać, dlaczego dzieci z rodzin dysfunkcyjnych często wchodzi w niewłaściwe relacje. Co więcej, powtarzane sytuacje odrzucenia powodują powstanie swego rodzaju nadwrażliwości. Stąd osoby takie, będąc już dorosłe, żyją w stałym poczuciu „czuwania” w celu kontrolowania, czy ich samoocena i poziom samoakceptacji nie będą się zmniejszać w wyniku innych sytuacji wykluczeniowych. Ten proces może powodować ich niepokój i życie w lęku i zagrożeniu, w relacjach skutkować zaś będzie przyjęciem postaw obronnych, aby zminimalizować negatywne skutki potencjalnego odrzucenia. Osoby te niejednokrotnie są nastawione pesymistycznie wobec innych ludzi.

W świetle powyższych rozważań widać, że kształtowanie się adekwatnego poczucia własnej wartości jest zależne nie tylko od indywidualnego wysiłku człowieka czy doświadczeń kształtujących jego dorosłe życie, ale podlega w dużej mierze kształtowaniu poprzez interakcje, jakie zachodzą w rodzinie między rodzicami a dziećmi. Zrozumienie tych interakcji staje się łatwiejsze, gdy spojrzymy na rodzinę przez pryzmat teorii systemów rodzinnych, w których teoria Davida Fielda wydaje się w sposób kompleksowy ukazywać zależności między danym systemem rodzinnym a kształtowaniem się osobowości dziecka. Zrozumienie tego wydaje się o tyle istotne, że pomaga zobaczyć, jak ważne na gruncie nie tylko indywidualnym, ale także społecznym, jest wspieranie rodzin w ich prawidłowym rozwoju, gdyż wysiłek włożony w promocję rodziny i właściwych postaw rodzinnych czy w prawidłową komunikację między rodzicami a dziećmi przekłada się na dobrostan i większą dojrzałość osób z nich się wywodzących.

¹³⁰ EL GHAZIRI, DARWICHE, *Adult self-esteem*, 1-2.

¹³¹ *Ibidem*, 100.

Kształtowanie się poczucia własnej wartości u dzieci w świetle teorii systemów rodzinnych Davida Fielda

Creation of the sense of self-worth of children according to the family systems theory of David Field

Formazione dell'autostima dei bambini alla luce della teoria dei sistemi familiari di David Field

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest próba pokazania zależności między wzrastaniem w określonym systemie rodzinnym a kształtowaniem się poczucia własnej wartości. Wiele badań psychologicznych wskazuje na to, że miejscem, w którym tworzą się podstawy poczucia własnej wartości, jest rodzina. To właśnie w rodzinie dziecko tworzy obraz samego siebie na podstawie komunikatów, jakie są do niego wysyłane przez rodziców i domowników. Dopiero w następnej kolejności poczucie własnej wartości kształtuje środowisko, w jakim wychowuje się jednostka, czyli szkoła, grupa rówieśnicza czy miejsce zatrudnienia. Każda rodzina posiada zwykle pewną określoną strukturę, która powoduje, że można ją zaliczyć do konkretnego rodzaju systemu rodzinnego. Pojęcie systemu rodzinnego zostało zaczerpnięte z ogólnej teorii systemów Ludwiga von Bertalanffy'ego, która pozwala na wytlumaczenie procesów zachodzących w grupach społecznych, także w rodzinach, w całościowy sposób. Teoria systemów pozwala na dostrzeżenie zależności między zachowaniami jednostek wchodzących w skład podsystemów i tego, w jaki sposób oddziałują one na inne osoby w danym systemie. Według niej każdy z systemów rodzinnych w określony sposób oddziałuje na człowieka, szczególnie na dziecko, i kształtuje w efekcie jego poczucie własnej wartości. W niniejszym artykule oparto się na typologii systemów rodzinnych Davida Fielda, który wyróżnił kilka systemów: rodziny prawidłowej, chaotycznej, władzy, prawidłowej, nadopiekuńczej oraz uwikłanej. Artykuł przedstawia charakterystyki poszczególnych systemów rodzinnych, opisując jednocześnie implikacje wynikające z wychowywania się w każdym z nich

Słowa kluczowe: systemy rodzinne, rodzina, poczucie własnej wartości, rodzina prawidłowa, chaotyczna, władzy, nadopiekuńcza, uwikłana

Abstract: The purpose of the present article is an attempt to present relations between growing up in a given family system and the sense of self-worth. A lot of psychological research show that family is a place in which the basis of the sense of self-worth are formed. Child forms the image of itself in a family, basing on messages sent by parents and household members. Later, the sense of self-worth is formed by the environment in which an individual grows up, eg. school, peer group or place of employment. Each family usually has a certain specific structure, which allows family to be classified to a specific type of family system. The concept of the family system was taken from the General System Theory by Ludwig von Bertalanffy. This theory allows to explain the processes taking place in social groups, including families, in a comprehensive way. General systems theory allows also to see the relationship between the behaviors of individuals that are part of subsystems and how they influence other people in a given system. According to this theory, each of the family systems affects a person in a specific way, especially on a child, and as a result forms their self-esteem. In the given article was presented David Field's typology of family systems. He distinguished the system of the correct, chaotic, power, overprotective and entangled one family. The article presents the characteristics of every family system and the implications of growing up in each of type of family.

Key words: family systems, family, sense of self-worth, correct, chaotic, power, overprotective and entangled family

Bibliografia

BARBER Brian K., BUEHLER Cheryl, *Family cohesion and enmeshment: different constructs, different effects*, „Journal of Marriage and Family” 58 (1996), 2, 433-444.

BAUMEISTER Roy F., CAMPBELL Jennifer D., KRUEGER Joachim I., VOHS Kathleen D., *Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles?* „Psychological Science in the Public Interest” 4 (2003), 1, 1-44.

BAUMRIND Diana, *Effects of authoritative parental control on child behavior*, „Child Development” 37 (1966), 4, 887-907.

BEAVERS Robert W., HAMPSON Robert B., *Measuring family competence: The Beavers systems model*, w: *Normal Family Processes*, red. Froma WALSH, New York 1993, 73-103.

BERTALANFFY Ludwig, *General System Theory. Foundations, Development, Applications*, New York 1968.

BODUSZEK Daniel, ADAMSON Gary, SHEVLIN Mark, MALLETT John, HYLAND Philip, *Criminal social identity of recidivistic prisoners: the role of self-esteem, family and criminal friends*, „Journal of Police and Criminal Psychology” 28 (2012), 1, 15-25.

BORECKA-BIERNAT Danuta, *Nieśmiałość i agresja nastolatków a styl wychowania w rodzinie*, „Problemy Rodziny” 5 (1995), 45-46.

BOWEN Murray, *Theory in the practice of psychotherapy*, w: *Family Therapy: Theory and Practice*, red. Philip J. GUERIN, New York 1976, 42-90.

BRANDEN Nathaniel, *Sześć filarów poczucia własnej wartości*, tłum. Hanna DĄBROWSKA, Łódź 2003.

BRAUN-GAŁKOWSKA Maria, *Metody poznawania systemu rodzinnego*, Lublin 2002.

BRAUN-GAŁKOWSKA Maria, *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, Lublin 1992.

BRZEZIŃSKA Anna, *Struktura obrazu własnej osoby i jej wpływ na zachowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3 (1973), 87-97.

CSOMORTÁNI Zoltán Domokos, *Impacts of parental overprotection to psychosocial development in childhood and adolescence*, „Practice and Theory in Systems of Education” 6 (2011), 3, 263-281.

EL GHAZIRI Nahema, DARWICHE Joëlle, *Adult self-esteem and family relationships*, „Swiss Journal of Psychology” 77 (2018), 3, 99-115.

FIELD Dawid, *Osobowości rodzinne. Zrozumienie korzeni swojej osobowości kluczem do zrozumienia siebie i innych*, tłum. Zbigniew KOŚCIUK, Warszawa 1999.

GAVAZZI Stephen M., *The relationship between family differentiation levels in families with adolescents and the severity of presenting problems*, „Family Relations” 42 (1993), 4, 463-468.

GLOZAH Franklin N., *Exploring the role of self-esteem and parenting patterns on alcohol use and abuse among adolescents*, „Health Psychology Research” 2 (2014), 3, 83-87.

GOTTFRIED Adele Eskeles, GOTTFRIED Allen W., BATHURST Kay, *Maternal employment, family environment, and children's development: infancy through the school years*, w: *Maternal Employment and Children's Development. Longitudinal Research*, red. Adele Eskeles GOTTFRIED, Allen W. GOTTFRIED, Boston 1988, 11-58.

GÓRALEWSKA-SŁOŃSKA Anna, *Poczucie własnej wartości jako potencjał jednostki*, „Polskie Towarzystwo Profesjologiczne” 2, (2011), 97-112.

GRABOWIEC Anna, *Samoocena dzieci krzywdzonych w rodzinie*, Lublin 2011.

HANN-MORRISON Dee, *Maternal enmeshment: the chosen child*, „SAGE Open” 2 (2012), 4, 1-9.

HELWIG Nathaniel E., RUPRECHT Mark R., *Age, gender, and self-esteem: a sociocultural look through a nonparametric lens*, „Archives of Scientific Psychology” 5 (2017), 1, 19-31.

JANKOWSKA Maria, *Wychowanie jako system wzajemnych oddziaływań rodziców i dzieci*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 1 (2015), 21, 5-33.

JIMÉNEZ Teresa I., *Autoestima de Riesgo y Protección: Una Mediación entre el Clima Familiar y el Consumo de Sustancias en Adolescentes*, „Psychosocial Intervention” 20 (2011), 1, 51-61.

KALETA Kinga, *Rodzinne uwarunkowania społecznego funkcjonowania jednostek w świetle teorii Minuchina i Bowena*, „Roczniki Psychologiczne” 14 (2011), 2, 141-158.

KINNIER Richard T., BRIGMAN S. Leellen, NOBLE Frank C., *Career indecision and family enmeshment*, „Journal of Counseling Development” 68 (1990), 3, 309-312.

KNOPP Katarzyna A., PUDZIANOWSKA-ŚLIWKA Magdalena, *Style wychowania samotnych matek a zachowania agresywne ich nastoletnich dzieci*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 19 (2014), 3, 174-185.

KUCIŃSKA Marzenna, *Niszczyciele własnych marzeń*, „Charaktery” 4 (2009), 88-90.

LAMBORN Susie, MOUNTS Nina S., STEINBERG Laurence, DORNBUSCH Sanford M., *Patterns of Competence and Adjustment among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Families*, „Child Development” 62 (1991), 1049-1065.

LARGO Remo H., *Wiek dziecięcy*, tłum. Aleksandra KRUPINA, Warszawa 2001.
Life-Span Developmental Psychology. Personality and Socialization, red. Paul B. BALTES, Klaus WAREN SCHAIE, Orlando 1973.

MACCOBY Eleanor E., *The role of parents in the socialization of children: an historical overview*, „Developmental Psychology”, 28 (1992), 6, 1006-1017.

MARTOWSKA Katarzyna, *Psychologiczne uwarunkowania kompetencji społecznych*, Warszawa 2012.

MASŁOW Abraham, *W stronę psychologii istnienia*, tłum. Irena WYRZYKOWSKA, Warszawa 1986.

MINEV Milen, PETROVA Bilyana, MINEVA Kremena, PETKOVA Mirosława, STREBKOVA Raisa, *Self-Esteem in Adolescents*, „Trakia Journal of Sciences” 16 (2018), 2, 114-118.

MINUCHIN Salvador, *Families and Family Therapy*, Cambridge 1974.

MOGONEA Florentin Remus, MOGONEA Florentina, *The role of the family in building adolescent's self-esteem*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 127 (2013), 189-193.

MRUK Christopher, *Self-Esteem Research, Theory, and Practice. Toward a Positive Psychology of Self-Esteem*, New York 2006.

NIEBRZYDOWSKI Leon, *Psychologia wychowawcza i społeczna*, Zielona Góra 1995.

NIXON Charisse Linkie, WATSON Anne C., *Family Experiences and Early Emotion Understanding*, „Merrill-Palmer Quarterly” 47 (2001), 2, 300-322.

OLSON David H., *Circumplex Model of Marital and Family Systems: Assessing Family Functioning*, w: *Normal Family Processes*, red. Froma WALSH, New York 1993, 104-137.

OLSON David H., RUSSELL Candyce Smith, SPRENKLE Douglas H., *Circumplex Model: Systematic Assessment and Treatment of Families*, New York 1989.

ORTH Ulrich, EROL Ruth Yasemin, LUCIANO Eva C., *Development of self-esteem from age 4 to 94 years: a meta-analysis of longitudinal studies*, „Psychological Bulletin” 144 (2018), 10, 1045-1080.

PACHAŁKO Jan, *Wpływ nadmiernie wymagających postaw rodzicielskich na konformizm w zachowaniu dzieci*, „Problemy Rodziny” 117 (1981), 1, 29-32.

PŁOPA Mieczysław, *Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców*, „Psychologia Wychowawcza” 26 (1983), 2, 129-142.

PŁOPA Mieczysław, *Kwestionariusz retrospektywnej oceny postaw rodziców (KPR-Roc)*. Podręcznik, Warszawa 2008.

PŁOPA Mieczysław, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków 2008.

PRZETACZNIK-GIEROWSKA Maria, WŁODARSKI Ziemowit, *Psychologia wychowawcza*, część II, Warszawa 1998.

PRZYBYŁ Iwona, *Obraz matki i ojca a identyfikacja adolescentów z rodzicami*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 17 (2006), 47-64.

RADOCHOŃSKI Mieczysław, *Rodzina dysfunkcyjna a zdrowie psychiczne i somatyczne jednostki*, w: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, red. Barbara HARWAS-NAPIERAŁA, Poznań 2003, 149-185.

REBER Arthur S., REBER Emily S., *Słownik psychologii*, tłum. B. JANASIEWICZ-KRUSZYŃSKA et alii, Warszawa 2005.

RADOCHOŃSKI Mieczysław, *Wybrane zagadnienia psychopatologii w ujęciu systemowej koncepcji rodziny*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 10 (1998), 91-109.

REYKOWSKI Janusz, *„Obraz własnej osoby” jako mechanizm regulujący postępowanie*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 3 (1970), 45-58.

RUSZKIEWICZ Dorota, *Samodzielność życiowa dorosłych córek nadopiekuńczych rodziców*, „Pedagogika Rodziny” 8 (2018), 1, 87-98.

RYŚ Maria, *Kształtowanie się poczucia własnej wartości i relacji z innymi w różnych systemach rodzinnych*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 2 (2011), 6, 64-83.

RYŚ Maria, *Odporność psychiczna osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa 2016.

RYŚ Maria, *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” 3 (1998), 65-74.

RYŚ Maria, *Role pełnione w rodzinie z problemem alkoholowym a poczucie własnej wartości i relacje interpersonalne z najbliższymi u dorosłych dzieci alkoholików*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 8 (2011), 4, 93-130.

RYŚ Maria, *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, Warszawa 2001.

SCHAFFER Rudolf H., *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*, tłum. Marta BIAŁECKA-PIKUL, Katarzyna SIKORA, Kraków 2006.

SHIKISHIMA Chizuru, HIRAISHI Kai, TAKAHASHI Yusuke, YAMAGATA Shinji, YAMAGUCHI Susumu, ANDO Juko, *Genetic and environmental etiology of stability and changes in self-esteem linked to personality: A Japanese twin study*, „Personality and Individual Differences” 121 (2018), 140-146.

SKYTTNER Lars, *General Systems Theory. Problems, perspectives, practice*, Singapore 2005.

SOBOLEWSKA Zofia, *Odebrane dzieciństwo. Psychologiczne problemy dorosłych dzieci alkoholików*, Warszawa 2000.

STACHYRA Józef, *Wpływ rodziny na kształtowanie się osobowości dziecka*, „Symposium” 7 (2000), 4.2, 85-104.

STEINBERG Laurence, BLATT-EISENGART Ilana, CAUFFMAN Elizabeth, *Patterns of Competence and Adjustment Among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful Homes: A Replication in a Sample of Serious Juvenile Offenders*, „Journal of Research on Adolescence” 16 (2006), 1, 47-58.

STRZESZEWSKA Agnieszka, *System rodziny pochodzenia a poczucie własnej wartości i oczekiwania od małżeństwa u młodych dorosłych*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 3 (2014), 19, 105-128.

ŚLIWAK Jacek, PYTKA-RECK Eliza, *Samoświadomość a postawy rodzicielskie*, w: *Rodzina w świetle psychologii pastoralnej*, red. Borys J. SOIŃSKI, Łódź 2007, 79-93.

TALIB Johari, MOHAMAD Zulkifli, MAMAT Maharam, *Effects of Parenting Style on Childres Development*, „World Journal of Social Sciences” 1 (2011), 2, 14-35.

TRYJARSKA Barbara, *Rodzina w ujęciu systemowym*, w: *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. Ewa MILEWSKA, Aleksandra SZYMANOWSKA, Warszawa 2000, 7-21.

VERGARA-LOPEZ Chrystal, CHAUDOIR Stephanie, BUBLITZ Margaret, O'REILLY TRETHER Maggie, STROUD Laura, *The influence of maternal care and overprotection on youth adrenocortical stress response: a multiphase growth curve analysis*, „Stress” 19 (2016), 6, 567-575.

WOLIŃSKA Jolanta, *Obraz rodziny generacyjnej w percepcji samotnych matek*, „Horyzonty Psychologii” 6 (2016), 45-73.

WORONOWICZ Bohdan T., *Uzależnienia. Geneza, terapia, powrót do zdrowia*, Warszawa 2009.

Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny, red. Bogdan DE BARBARO, Kraków 1999.

ZAKERI Hamidreza, KARIMPOUR Maryam, *Parenting Styles and Self-esteem*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 29 (2011), 758-761.

ZALAS Katarzyna, *System wartości dorosłych dzieci alkoholików*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 18 (2009), 319-340.

ZBONIKOWSKI Andrzej, *Spoleczne oddziaływania defaworyzujące a poczucie własnej wartości dzieci i młodzieży*, w: *Psychospoleczne uwarunkowania defaworyzacji dzieci i młodzieży*, red. Krzysztof HIRSZEL, Renata SZCZEPANIK, Andrzej ZBONIKOWSKI, Daria MODRZEJEWSKA, Warszawa 2010, 13-24.

ZBONIKOWSKI Andrzej, *Poczucie własnej wartości dziecka z ograniczeniami w rozwoju*, „Pedagogika Rodziny” 1 (2011), 3-4, 59-68.

ZIEMSKA Maria, *Postawy rodzicielskie*. Warszawa 1973.